

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Дизайнер обкладинки *Аліна Белякова*

- © А. В. Дегтяренко, 2019
© DepositPhotos.com / GekaSkr,
wctpenimages, whitenoise, da-
dooda, tiler84, jirkaeje, обкла-
динка, 2019
© Книжковий клуб «Клуб Сі-
мейного Дозвілля», видання
українською мовою, 2019
© Книжковий клуб «Клуб Сі-
мейного Дозвілля», художнє
оформлення, 2019

Розділ I

Ніжин

Йде орда проти ночі.
Вона палить моє серце.
Вона труїть мою душу.
Тож за край рідний стати я мушу
У кривавому герці!

«Тінь Сонця». Народна війна

Що далі Лесь від'їжджав від Черкас, то більше полегшення відчував. Його душа наче очистилася від мук совісті перед Олесею. А коли на небокраї постали високі земляні мури зовнішніх укріплень навколо Ніжина й одинадцять дерев'яних веж цитаделі всередині міста, Леся охопила радість: нарешті він повернувся додому! Так, він народився в Черкасах, але його справжнім домом був Ніжин. Тут він, осиротівши, знайшов прихисток, тут жили дві найрідніші у світі людини — дядечко та сестра. Хлопець підстьобнув коня, кваплячись до рідних, яких не бачив так давно.

Утім, Леся охопила боязкість: а чи не оскраженіє дядечко, що він покинув службу в хрещеного? Адже він так прагнув примостити небожа на тепленьке місце. А як подивиться на це сам Федір Джулай, коли повернеться з походу? Проте хрещений далеко, а дядько вже майже поруч. «Сподіваюся, що радість від мого приїзду пересилить у ньому гнів!» — подумав Лесь, в'їжджаючи на обійстя дядькового дому. І першою, кого він зустрів, була сестра.

— Боже мій! Ганнусю! — здивовано вигукнув Лесь замість привітання. У його пам'яті сестра була маленькою дівчинкою,

а нині перед ним стояла зовсім доросла дівчина, але невисока й тендітна. І така гарна! П'ятнадцятирічна Ганнуся мала дуже білу, майже прозору шкіру. Проте цю блідість пожваблювали русяве волосся, персиковий рум'янець та пухкі вуста, занадто великі порівняно з дрібними рисами обличчя. Ці великі губи нагадували напіврозквітлий бутон черленої троянди та зовсім не псували Ганнусиної краси, а вабили до неї, чарували. Так само, як і її темно-карі очі. «Треба ж, як вона схожа на покійну маму!» — подумав Лесь, бо врода підрослої сестрички навіяла образ матері.

Ганнуся кілька митей дивилася на брата, немов не вірячи своїм очам, а потім підбігла й повисла на ньому. У Леся аж серце тьохнуло, і він міцно обійняв сестру.

— Господи! Як же я сумувала за тобою, Лесіку! Мій милий, мій єдиний братику! — шепотіла дівчина, притискаючись щочкою до його обличчя.

На ганок вийшов сам Яків Кулябка, або, як його називали небожі, дядечко Яць. Він переступив поважний рубіж життя: йому було трохи більше шістдесяти років. Однак старезним Яць не здався. Навпаки! Невеликого зросту, кругленький і свіженький, мов стиглий гарбузик, з рум'яними, як маки, щічками Яць так і пахнів здоров'ям, подарованим природою. І грізного чи солідного вигляду Кулябка теж не мав. Весь його образ видавав добру, нехитру натуру, і додавали кумедності вуса, що стирчали в різні боки, немов два маленькі деркачі. Так і було: Яць не виносив манірності чи церемонності, страждав на простоту побуту та звичаїв і в цілому був веселою та балакучою людиною. А побачивши любого небожа, розплився в щасливій усмішці.

— Лесіку, синочку ти мій! Дай же я тебе обніму! — заголосив старий на весь двір та міцненько обняв Леся. — Боже ж мій! Ми з Ганнусею вже й забули, який ти, — так давно тебе не бачили, красунчику ти наш! Ну, ходімо в дім, нічого на обійсті стовбичити! — І обнявши обох небожів, повів їх у дім.

Дім був невеличким, дерев'яним, але з мурованим фундаментом і мав комору, світлицю й дві кімнати. Колись він належав польському панові, який утік з Ніжина в 1648 році та загинув у якійсь битві. Спадкоємці якщо й були, то не могли заявити свої права на спадщину — місто належало Війську Запорозькому. Тому заповзятливий Яць, вирішивши осісти в Ніжині, захопив цей *пляц*¹ з будиночком, бо це був ласий *нматок*: обійстя розташувалося в самому серці міста, на тісно *збудованій* вуличці, яка прилягала до Соборної площі². Дім сильно постраждав від повсталого люду, ледь не вигорівши *вцент*. Але Яць власноруч відремонтував його, щоправда, так *іне* навіть у ньому лоску, який був при колишньому господареві. Власну родину Яків втратив давно. Тому, коли померли сестра та зять, узяв під опіку їхнє потомство. Але осиротілі дітки почали мерти одне за одним, наче хто зурочив, і *бідолаха* не знав, як зарадити цій моровій пошесті. Однак Господь *зглянувся* на його палкі молитви, і з п'яти діток двоє вижили — найстарший Лесь та наймолодша Ганнуся. Відтоді Яць *восередив* на цих двох усю свою турботу, прагнучи подарувати їм усе те, чого не вистачало в житті йому самому.

— Ти в гості до нас приїхав? — нишком запитала Ганнуся в сінях.

— Назавжди, — ледь чутно відповів Лесь.

Ганнуся стривожилася, зрозумівши, що зараз буде гучна сварка. Але помилилася. Дізнавшись новину, Яць почував зибриту потилицю й промовив:

— Воно, може, і на краще, що покинув службу у *Хведора*. Живеш ти від нас далеченько, а ми з Ганнусею сумуємо, тому добре, що кинув. Ганнусю, збирай, дитинко, на стіл. Обідати час!

¹ Земельна ділянка в місті (заст.). (Тут і далі прим. авт.)

² Нині Соборної площі не існує. У давнину вона розташовувалася на місці частини скверу Гоголя в сучасному Ніжині та дістала назву від собору Святого Миколая Чудотворця, який зберігся до сьогодення. В описувану епоху Соборна виконувала функції головної площі міста.

Обідати сіли в кухні, яка була побудована окремо від дому. Челяді Кулябка не виносив. Але поки Ганнуся була маленькою, тримав служницю, розуміючи, що для виховання дівчинки потрібна жінка. Але коли небога підросла, то швидко позбувся служниці, тим паче, що Ганнуся чудово поралася з господарством. Ледь випивши чарку за приїзд небожа, Яцко почав ненав'язливо випитувати, чому ж той не ужився в Черкасах.

— Хрещений пішов у похід з гетьманом, а мене залишив удома, щоб я наглядав за наказним полковником, — збрехав Лесь. — Він йому не довіряє. А мені таке не подобається. Я козак, а не підглядник.

— Шмаркач ти ще, а не козак, — безцеремонно уточнив Яць. — А що собі Хведір міркує? Чи тримається Виговського? Чи до царя хилиться?

— Хрещений відданий нашому гетьманові. Утім, як і я. Не треба нам іншого гетьмана...

— А чи чув ти, що Виговський від царя відступив та з ляхами замирився? На початку вересня в Гадячі це сталося. Буде тепер Україна Великим князівством Руським. Приєднуємося до ляхів та литвинів як... м-м-м... вільні до вільних і рівні до рівних! І король обіцяв зберегти всі козацькі привілеї. Проте все одно козацтво має королю коритися. Щоправда, не так, як раніше, але все ж таки його зверхність треба буде визнавати!

Лесь здивовано поглянув на дядька. Останнім часом він нічим не цікавився, окрім власної душевної рівноваги.

— Мені про це Грицько Гуляницький, полковник наш, писав. Він мене шанує, тому часто різні новини пише, — пояснив Яць. Але утаїв, що в Ніжині він зайві очі та вуха полковника. — Ганнуся ж мене читати та писати навчила! Тож я тепер не гірший розумник за тебе! — з гордістю додав старий, бо з дитинства був неписьменним. — Так що, вважай, усе з перших рук знаю! І Хведір гетьмана теж підтримав? Зовсім вони всі з глузду з'їхали! Допанувалися!

— Але...

— *Що «але»?* Мене інше турбує: що тепер, після цієї угоди, з моїм майном буде? Це якщо сюди шляхта посуне, як гетьман з ляхами домовився, то в мене можуть відібрати все, що накрив під час війни. І цей пляц, і комори на ринку, і ґрунт орний, — перерахував свої багатства Яць. Землю й комори він здавав в оренду й на ці гроші жив. — І байдуже всім буде, що покійний Хмель мені універсал дав, що це все до скону моє!

— Але чи був якийсь інший вихід у гетьмана? — промовив Лесь, обміркувавши почуте. — Цар хоче знищити всі привілеї козацтва, перетворити нас на солдатів. Так мені хрещений говорив. Тож Виговський хоче захистити Україну.

— А що воно таке — Україна? Що для тебе Україна? — по-філософськи запитував Яць, діставши ложку з борщу та тикаючи нею в Леся, який ухилявся, побоюючись, що дядько забруднить йому жупан. — А для тебе? — І він ткнув ложкою в Ганнусю, яка злякано відсахнулася. — А для інших що Україна? Для всіх Україна — це земля, з якої можна грошей вибити, от і біжать сюди! Якби ця земля була безплідною, то плювали б на неї і ляхи, і москалі! І нам самим було б начхати. Ех, зубожіли душею козаки. *Скурвилися!* — вигукнув старий у досаді, впустивши ложку в борщ, від чого на білосніжну скатертину, яку Ганнуся постелила на честь приїзду брата, полетіли вогняні жирні бризки. — Їм тепер головне не лицарство чи воля. Їм головне — отримати собі клаптик землі та з того жити. А на те, що стільки людей за волю цієї землі полягло, начхати! Та і яких людей?! *За старого Хмеля людей була жменя, та добрих!* Де тепер знайдеш таких лицарів, як ті, з якими я пилявчиком¹ часнику втирав? Немає їх! Полягли всі, наче стиглі колоски в полі від негоди!

¹ Після перемоги під Пилявцями в 1648 р. козаки зневажливо називали польську шляхту пилявчиками.

— Дядечку, а ти чого хочеш? — запитав Лесь, сподіваючись відволікти дядька від журби за минулим життям, бо обличчя старого спотворило страждання.

— Я хочу, щоб Україна була Україною. І щоб жодна падлюка свого писку сюди не пхала! Ні московська, ні польська! Тільки от не всі це розуміють! А оті всі міщани та голота, які язиками ляпають, що козаки зажерлися, забули, що це ми своїми шаблями їхню свободу обстоювали! І якби не ми, то з них ляхи й досі б у три шкури драли! Плювати їм усім на Україну — головне, що козаки панувати не будуть. А не розуміють того, що як послабне козацтво, то придуть нові пани — москальські, які такі самі зажерливі тварюки, як і ляські. Дарма тільки, що ми однієї віри! І запам'ятай, небоже, добре запам'ятай, — повчально прорік Яцко, таки тицьнувши Лєся брудною ложкою, — що Україна починається з тебе. Який ти, яка твоя душа, така сама й твоя Україна буде. І якщо зубожієш душею, то й Україна зубожіє! — та незворушно почав сьорбати борщ.

Охайний Лесь марно намагався затерти жирну пляму на жупані, у душі лютуючи на дядечка за зіпсований одяг, але, обдумавши його тираду, усвідомив, що той має рацію.

— А як ти ставишся до того, що козацька старшина робить усе на користь лише собі та козацтву? — запитав Лесь. — Козаки ж дбають про свої користі, забуваючи про користь для інших. Що буде з іншими людьми після угоди з поляками?

— Узагалі-то я свої козацькі привілеї шаблею обстоював, — буркнув Яць, з апетитом налягаючи на борщ. — І не заважав іншим робити так само. Тож хай самі про себе дбають.

— А хіба містяни чи селяни не воювали разом з козаками?

— Воювали. Але ким вони зараз стали? Тими, ким і були до цього, — посполитими. А я готовий знову воювати, бо я з народження козак! А ще не забувай, що здобич ми порівну ділили, і я не винен, *що* деякі все пропили та прогуляли, а я зберіг та примножив. Їм солодко було пити, тож хай не

ремствують, що дехто забагатів! А взагалі я не знаю, як воно краще буде. Не я булаву тримаю! Хто тримає, той хай і дбає, щоб усім добре жилося! А мені треба про вас двох подбати, бо як лапи в труні складу, то хто тоді дбатиме? Ніхто! Ганнусю, насип мені ще борщику. Ти, шельмо мала, смачний варш! А *що* ти далі збираєшся робити? — запитав він у Лєся.

— Не знаю, дядечку, — чесно відповів хлопець. — Я дуже слухав за вами та хочу трохи пожити вдома. Але якщо ти мені щось порадиш, то я з радістю...

— А своєю довбешкою подумати? Скільки ти в мене на шалігачах ходити будеш?!

Лесь промовчав та почав їсти борщ, бо дійсно не уявляв, що робити в житті далі.

Удома Лєсько нудився. Приятелів у Ніжині він не мав, тому відчував свою самотність ще гостріше, ніж у Черкасах. І в пошуках розради проводив час із дядьком.

Яків посідав не останнє місце в суспільстві Ніжина та мав шану і серед козацтва, і серед містян. Навіть новоявлена ніжинська еліта не гребувала товаришувати з ним, вважаючи його взірцем козака-лицаря. Бо за зовнішньою брутальністю Яця ховалося козацьке благородство. Але особливо тісні стосунки Яків мав з протопопом Максимом Філімоновичем, який часто приходив до нього в гості.

Протопопа Лесь одразу не злюбив. Він і сам не міг зрозуміти, що в цьому освіченому та солодкаво-чемному попові йому не подобається. Панотець, маючи блискучу освіту, частенько затівав з хлопцем бесіди на богословські теми. Узагалі Лесь учився так собі, проте мав гарну пам'ять і міг гідно підтримати бесіду. Але піп і цьому радів та хвалив його Кулябці. Останній ледь не лопався з гордоців — приємно усвідомлювати, що ти гідно впорався з вихованням чада.

Але більше за Філімоновича Лєся драгував його небіж Мартин. Хлопець мав батьків, проте з юності виховувався у свого дядька. Мартин був підкреслено гречний зі старшими,

занадто сумирний і побожний, що здавалося неприродним для хлопця двадцяти трьох років. «Добре, що два сини попа навчаються в Києві, інакше б я з глузду з'їхав від цієї сімейки!» — часто роздратовано думав Лесь, бо Мартин завзято намагався втулитися йому в близькі приятелі.

Леся не влаштовувала навіть Віра, донька Філімоновича й подружка його сестри. Дівчина поводитися скромно й ненав'язливо, але часто прибігала до Ганнусі в гості. І майже завжди з нею приходив Мартин, чим доводив Леся ледь не до сказу.

Одного жовтневого дня Яць із Лесем мирно коротали час після обіду, коли до них ввалився розбурханий Філімонович.

— Господи Боже мій! — заволав піп прямо з порога. — Виговський — зрадник!

— *Шо?* Ти чи просфори переїв? — зневажливо запитав Яць. — З чого ти таке взяв?

— Шойно на Соборній площі зачитали грамоту його пресвітлої величності Олексія Михайловича, у якій сказано, що Виговський зрадив хресне цілування великому цареві! Господи! Якове Даниловичу, — на москальський манір звернувся піп, — тепер війна буде!

Яць поглянув на Леся, а потім співчутливо заговорив:

— Отче Максиме, ти краще сядь і заспокойся. Леся, налий панотцю чарочку!

Максим присів, випив чарку. А коли заспокоївся, то розповів, що в Ніжин прислана царська грамота, у якій перелічені всі гріхи та *злочитрі* промисли Виговського: союз із татарами, розгром Пушкаря, спроба вигнати воєводу Шереметева з Києва та союз із Річчю Посполитою. Загалом усі дії гетьмана задля збереження незалежності України цар вважав прагненням «*церкви Божі розорити і вас, єдиновірних православних християн, з-під нашої високої руки відігнати й учинити у вічному поневоленні в ляхів і татар*». Тому Виговський з Івана Остаповича перетворився на зрадника Івашку, і цар Олексій наказував українцям чинити збройний

опір власному гетьманові та його однодумцям. Розповівши що новину, Максим пустився у філіппіку, поливаючи гетьмана брудом. Проте Лесь помітив, що піп прискіпливо дивиться на Яця, немов намагається прочитати його думки. Кулябка лише співчутливо слухав і згідно кивав, наче поділяв усі ремствування попа. А коли Філімонович пішов, то в задумі запалив люльку, забувши, що Ганнуса забороняє йому курити у світлиці.

— Ця грамота означає лише одне: цар оголошує козацтву війну під вигаданим приводом — зрада гетьмана. А Філімонович — рідкісна гнида, — відверто мовив Яць. — Від однієї згадки про царя він верещить, як свиня за кнуррами. Воно й не дивно: два роки тому в обхід покійного Хмельницького він випросив у царя села Воловиці та Степановки у володіння. А коли навесні їздив за дорученням Виговського в Москву, то теж отримав у дар багато грошей та соболів. А на зворотному шляху його перестрів покійний Пушкар, гарненько відлупцював та всіх соболів відібрав. А так йому й треба! Філімонович дуже відданий царю, бо дуже любить гроші, яких той для нього не шкодує. Тож будь украй обережним і відверто при цій гниді своїх думок не виказуй.

— Але чому ти тоді з ним товаришуєш, якщо він прихильник царя? — обурено запитав Лесь, бо від хрещеного знав, що смута Пушкаря й Барабаша почалася із заохочення царя, проте волів про це мовчати. — Чому в себе вдома приймаєш?

— А тому *шо* мені тут жити треба! І вам з Ганнусею теж! То навіщо мені вороги? І не тобі мені дорікати чи вказувати, з ким я маю водитися, а з ким ні! — вибухнув Яць. А потім скривився, мов кисличку з'їв. Трохи поміркувавши, старий швидко заговорив: — Лесяку, я ж такий дурний був! У своєму житті ніколи й гроша зайвого за душею не мав. Родичі всі теремерли, і лише жінка та діти в мене були. Але я не цінував їх. Воквав та пив. І як же мене дратувало, коли через це дружина мені лисину гризла! А потім втратив їх усіх... — Яків гірко зітхнув, проте не став розповідати, за яких обставин